

ЭТЫМАЛОГІЯ ЯК ТЭКСТ

М. Якубовіч

Тэкст – не самы звычайны «персанаж» для артыкула па этымалогіі. У этымалагічных даследаваннях прынята займацца не тэкстамі, а асобнымі словамі. Але ўсё-такі абысціся без тэксту немагчыма, бо па законах паэтыкі ўсякае этымалагічнае тлумачэнне таксама з'яўляецца тэкстам. У гэтым артыкуле я б хацела сканцэнтравана ўвагу на тэкстах, створаных не толькі для таго, каб даць чытачу магчымасць даведацца пра паходжанне якога-небудзь слова, але яшчэ і для таго, каб падзяліцца з чытачом радасцю этымалагічнага адкрыцця. Можна сказаць, што такія тэксты ўзнікаюць дзякуючы захопленасці аўтара і аўтарскаму натхненню. У падобных выпадках кароткае этымалагічнае тлумачэнне ператвараецца ў сапраўдны аповед пра слова.

Тэксты, «натхнёныя» этымалогіяй, зыходзячы з мэты іх стварэння, можна падзяліць на тлумачальныя (папулярызатарская) і мастацкія (па фармальным падставах яны дзеляцца на праязныя і паэтычныя). Такім чынам, не форма, а прызначэнне тэксту з'яўляецца ў дадзеным выпадку асноўным крытэрыем класіфікацыі.

1. а) Папулярызатарскія тэксты прызначаны для таго, каб зацікавіць чытача этымалогіяй. У апошні час у моды ўвайшлі навукова-папуляярныя лекцыі аб паходжанні слоў. Шырокае распаўсюджанне атрымалі таксама лінгвістычныя даведкі, калі зацікаўленыя чытачы задаюць мовазнаўцам пытанні, напрыклад, пра паходжанне якога-небудзь слова ці ўласнага імя. Падобныя даведкі сустракаюцца як на хвалях эфіру, так і ў друку, а ў апошні час галоўным чынам у інтэрнэце. Аўтарамі адказаў з'яўляюцца часцей за ўсё рэдактары (спецыялісты па дадзенай мове), якія вядуць адпаведную перадачу / рубрыку ў часопісе, на сайце, у інтэрнэце. У сваіх адказах яны абавязваюцца на звесткі з этымалагічных слоўнікаў. Часам папулярызатарскай дзейнасцю падобнага роду займаюцца сур'ёзныя навукоўцы-этымалагі на перыферыі сваёй навуковай працы. Тут мож-

на згадаць чэшскага этымолога Францішка Копечнага, які пісаў кароткія нататкі ў часопіс *Štáfeta*, які выходзіў у чэшскім горадзе Простейов, а таксама сербскага этымолога Ясну Влаіч-Попавіч, якая апублікавала невялічкую кнігу, прысвечаную этымалогіі асобных слоў [Vlajić-Popović 2013].

Адбываюцца і адваротныя выпадкі: натхнёныя такім заняткам, мовазнаўцы, якія пачыналі з лінгвістычных давадак, паступова ўваходзяць у кола навуковай этымалогіі.

Часам на падставе падобных перадач і лінгвістычных давадак ствараюцца кніжныя выданні. Ужо ў шасцідзясятых і сямідзясятых гады Zygmunt Brocki апублікаваў серыю кароткіх апавяданняў, якія змяшчаліся ў некалькіх зборніках пад агульнай назвай: «Historyjki z życia terminów (i nazw) morskich» [Brocki 1961; 1964; 1969; 1973; 1978]. Нядаўна стараннямі этымологаў з Брна Алёша Бічана і Эвы Хвалавай быў выпушчаны зборнік гутарак згаданага вышэй Францішка Копечнага пад назвай «Dobrodružství etymologie». Рэдактар Міхал Новатны апублікаваў два зборнікі кароткіх тэкстаў, якія распавядаюць пра гісторыю розных слоў, пад назвай «Zákulisi slov» [Novotný 2003; 2004; 2006].

У кнігах (гутарках) такога роду выбіраюцца словы, якія цікавай гісторыяй свайго паходжання могуць прыцягнуць увагу вялікай колькасці чытачоў ці слухачоў. Падобныя тэксты маюць характэрныя рысы. Абмеркаванне формы – у адрозненне ад артыкулаў у этымалагічных слоўніках – выглядае вельмі спрошчаным. Аўтары звычайна канцэнтруюцца на абмеркаванні развіцця семантыкі, справядліва мяркуючы, што гэта будзе для непадрыхтаванага чытача і лягчэй, і цікавей. Знешні выгляд тэкстаў падобнага роду рашуча адрозніваецца ад слоўнікавага артыкула ў этымалагічным слоўніку. У залежнасці ад стылю і тэмпераменту аўтара гэта могуць быць або звычайныя апавяданні, або апавяданні, у якіх словы паўстаюць героямі «прыгодніцкіх гісторый», напрыклад, падарожжаў (у выпадку запазычанняў). Не будзем забываць, што праца этымолога часта нагадвае дзейнасць дэтэктыва, і ад аўтара тэксту (і, відавочна, ад роду артыкула) залежыць, данясе ён яе вынікі максімальна фармалізавана – так, як патрабуецца ў навуковых публікацыях, ці зымальна, у форме зымальнага апавядання, мэта якога

не стаць падставай для далейшых даследаванняў, а прыцягнуць увагу чытача і захавацца ў яго памяці. Прадметам падобных апавяданняў становяцца а) словы, якія маюць цікавае семантычнае развіццё; б) словы, якія маюць багатую гісторыю падарожжаў з адной мовы ў іншую з спадарожнымі зменамі формаў і значэнняў; в) словы, у выпадку якіх пачынаецца ланцуговая рэакцыя зменаў значэнняў і формаў у выніку страты першаснага значэння і зацяжнення сувязі з этымонам і якія былі суаднесены з іншым словаўтваральным гняздом і прыпадобніліся яму па форме. Папулярнае вызначэнне гэтага працэсу – «змены, выкліканыя народнай этымалогіяй». Зборнікі тэкстаў падобнага роду адрозніваюцца ад свабодных гутарак тым, што маюць пэўную сістэму адбору этымалагізаваных слоў (у лінгвістычных даведках і да таго падобных выбар лексем абумоўлены выпадковымі пытаннямі слухачоў і чытачоў), маюць аднастайную стылістыку, пэўны прынцып падачы і кампазіцыю. Напрыклад: алфавітны спосаб падачы ў згаданым «Закулісці слоў» або семантычны – у зборніку "Tajemství slov" іншага чэшскага аўтара Уласціміла Стыбліка, які апісвае паходжанне розных слоў, падзяляючы лексіку, якая абмяркоўваецца, на тэматычныя групы: «Жывёлы і птушкі», «Расліны», «Людзі і навакольны свет» [Styblík 2006].

1. б) Асаблівую катэгорыю этымалагічных тэкстаў складаюць тэксты, якія тлумачаць паходжанне ўласных імёнаў. У падобных выпадках (зрэшты, гэтак жа, як і ў выпадку этымалагічных тлумачэнняў апелятываў) мы можам мець справу як з этымалогіямі, якія абапіраюцца на навуковыя даследаванні, так і з так званымі народнымі этымалогіямі. Ва ўласных імёнаў ёсць асаблівыя прычыны станаўлення прадметам цікавасці шырокай публікі. Рэфлексія над уласным імем, прозвішчам, назвай месца жыхарства, як чымсьці родным і бліжнім, з'яўляецца больш частай, чым рэфлексія над асаблівасцямі гаворкі. Па гэтай прычыне тлумачэнні ўласных імёнаў былі «заўсёды». У сувязі з гэтым у нашым распараджэнні ёсць велізарная колькасць так званых этымалагічных наратываў, у якіх на падставе (дылетанцкага) аналізу ўласнага імя ўзнікае легенда, напрыклад, такая, як апавяданне пра Варса і Саву – легендарных

заснавальнікаў Варшавы, сталіцы Польшчы. Легенда пра мужа і жонку, продкаў горада, вядома, уяўляецца больш цікавай, чым гістарычная праўда, якая ўзводзіць назву Варшава да асабістага імя Варш. У сувязі з асаблівым рангам сталіцы легенда аб яе назве вядомая па ўсёй Польшчы (яна нават фігуравала ў школьных падручніках), але патэнцыйна ў любой мясцовасці можа функцыянаваць паданне пра крыніцы яе назвы (зрэшты, нярэдка супадае з рэчаіснасцю). Этымалагічныя наратывы нярэдка трапляюць у поле зроку навуковых даследаванняў [напрыклад, Brzozowska 1998; Sobotka 2015: 267-8].

Імёны і прозвішчы, гэтак жа як і тапонімы, нярэдка становяцца прадметам цікавасці іх носьбітаў. Літаратура, прысвечаная паходжанню імёнаў, вельмі шырокая, аднак часта недастаткова дакладная. Разнастайныя «кнігі імёнаў», акрамя тлумачэння паходжання імя (больш ці менш праўдападобна), часам утрымліваюць таксама звесткі аб характары носьбітаў імёнаў на падставе этымалогіі імя і нават гараскопы. У якасці прыкладаў, якія маюць навуковы характар, могуць быць згаданыя кнігі Гёнрыка Фроса і Францыска Совы [Fros, Sowa 1976] і Іосіфа Бенеша [Beneš 1962]. Аўтарам навуковых тэкстаў, прысвечаных паходжанню розных назваў, з'яўляецца вядомы польскі анамаст Станіслаў Роспанд, які ў кнізе «Mówią nazwy» закранае самыя розныя аспекты праблематыкі, звязанай з уласнымі імёнамі, у тым ліку іх сапраўдныя і фальшывыя этымалогіі [Rospond 1976].

2. Пяройдзем да мастацкага этымалагізавання. Як я згадвала раней, паказчыкам тэксту такога роду з'яўляецца не столькі паэтычная форма, колькі мэта стварэння тэксту – гульня са словам.

Польскі паэт і перакладчык з англійскай (у тым ліку перакладчык больш за дзясятак твораў Шэкспіра), з рускай і з літоўскай Станіслаў Баранчак у вершы «Ze wstępu do rozmówek» піша: *Celem jest mówić **plynnie**, choć w języku, który do końca będzie obcy* 'Мэтай з'яўляецца казаць бегла, хоць і на мове, якая ўсё-такі да канца застаецца чужой'. *Ale co to znaczy mówić plynnie? 'Але што значыць казаць бегла (плаўна)?' [...] Rzecz w tym, żeby pozwolić się im przemknąć jak*

na wodnych nartach przez sztuczny staw rozmowy [...] ‘Справа ў тым, каб дазволіць ім <словам> пранесціся як на водных лыжах па вадаёме размовы ... [...]’. Słowem, kiedy słowo gładko trafia na słowo i zdań fala nie podnosi grzbietu [...] Словам, калі слова гładка трапляе на слова і хваля сказаў не ўзнімаецца ўвысь (не падымае свайго грэбня)’.

Ключавым словам у вершы Баранчака з’яўляецца абазначэнне якасці прамовы *plynnie* (бегла). У польскай мове прыслоўе *plynnie* датычыць працэсу маўлення, як папольску, так і на замежнай мове, і з’яўляецца станючай характарыстыкай моўнай кампетэнцыі прамоўцы. Гэта значыць валодаць мовай настолькі, каб гаварыць найбольш даходлівым для суразмоўцы чынам, напрыклад, не робячы лішніх паўз. *Plynnie* можа адказваць вучань на ўроку, а дыктар на тэлебачанні павінен *plynnie* чытаць толькі што атрыманы тэкст. Прыслоўе *plynnie* не звязваецца аўтаматычна са словам *plynnu*, якое адносіцца да вадкасці, а ў цэлым са словаўтваральнай асновай *plynac* ‘плыць, цячы’. Аўтар верша, ствараючы фармальна-лагічны ланцужок: *plynnie* – (*plynac*) – woda (плаўна, бегла – (плыць, цячы) – вада), здабывае з слова *plynnie* этымалагічныя звёны, звязаныя з вадой і, абапіраючыся на гэтыя сувязі, развівае метафару, элементамі якой становяцца водныя лыжы, вадаём, хваля, – і такім чынам «сцвярджае» *plynnie* у прасторы верша. Я згадвала вышэй, што аўтар верша вядомы ў першую чаргу як выдатны перакладчык. Гэта вельмі важна для нас, паколькі перакладчык паэзіі, тым больш, як у выпадку Баранчака, з моў розных моўных груп – славянскай, германскай (а беручы пад увагу лексічную будову англійскай мовы, рызыкну сказаць, германска-раманскай) і балтыйскай – мае выключны нюх да этымалагічнага значэння слоў. Баранчак не этымалагізуе *sensu stricto*, але стварае цэлы паэтычны тэкст аб этымалагічным значэнні слова.

Падобныя «забавы са словам» можна знайсці і ў іншых вядомых польскіх паэтаў [пар. Rajdzińska 2013], напрыклад у Юльяна Тувіма [пар. Głowiński 1961: 85], Мірона Бялошэўскага [пар. Sobolczyk 2005: 87; Barańczak 1973: 173-5], Віславы Шымборскай і Баляслава Лесьмяна. Кшыштаф Каміль Бачынскі, аўтар, які пісаў падчас Другой сусветнай

вайны, якая трагічна перапыніла яго маладосць, у вершы «Z głową na karabinie» піша: A ja prześpię czas wielkiej **rzeźby** z głową ciężką na karabinie ‘А я прасплю час вялікай разьбы з галавой, цяжка апушчанай на карабін’. *Rzeźba* у Бачынскага – гэта з аднаго боку «мастацтва» (польскае слова *rzeźba* азначае ‘скульптура’, а з другога боку відавочна адсылае да этымалагічнага значэння (*rzeźba* утворанае ад *rzezać* ‘рэзаць’, пар. *rzeź* ‘разня, крывавая лазня’). Выкарыстанне слоў, этымалагічнае і слоўнікавае значэнні якіх дазваляюць разумець тэкст дваяка, з’яўляецца любімым прыёмам паэтаў-этымалагізатараў. Праўда, гэта не заўсёды распознаюць чытачы. Паказальна, што аўтарка інтэрпрэтацыі гэтага верша, змешчанай у інтэрнэце ў дапамогу школьнікам, піша: Czasem wielkiej rzeźby był czas zmian, czas tworzenia, tworzenia wolnej Polski ‘Часам вялікай разьбы быў час перамен, час стварэння, стварэння свабоднай Польшчы’, не заўважыўшы прыхаванага пласта слова, выкарыстанага аўтарам, хоць у польскай мове існуе выразнае, стылістычна афарбаванае слова *rzeź* ‘разня, крывавая лазня, збіццё’ [Baczyński. Электронны рэсурс].

Польскім «класікам» этымалагізавання быў Цыпрыян Каміль Норвід, які жыве ў адзін час з Адамам Міцкевічам і Юльямом Славацкім. У адрозненне ад іх, Норвід пры жыцці не быў па вартасці ацэнены сучаснікамі. Вяршыня яго славы прыйшла на другую палову дваццатага стагоддзя. Прычынай таму была мова яго паэзіі – вельмі цяжкая – акрамя ўсяго іншага, пабудаваная на моўнай гульні, заснаваная на этымалогіі слоў. Этымалагізаванне Норвіда было выключна аўтарскае (паэт на некалькі дзясяткаў гадоў апярэдзіў выданне першага этымалагічнага слоўніка польскай мовы, напісанага Аляксандрам Брукнерам). Сярод яго паэтычных этымалогій былі як этымалогіі, пазней пацверджаныя навукай, так і тыя, якія мы называем «народнай этымалогіяй» [Sobotka 2015: 137].

Усе разгледжаныя мной віды тэкстаў звязвае адно. Іх аўтары адкрылі, што, паўтараючы за цытаваным тут Станіславам Роспандам, «назвы гавораць». І гэта не толькі ўласныя імёны, якія меў на ўвазе анамаст, але і апелятыўная лексіка. Кожнае слова, якое мы прамаўляем і пішам, нясе

з сабой сваю гісторыю, хоць яна нам і не заўсёды вядомая. Інакш кажучы, хоць усе мы ведаем, што не можа існаваць тэкст без слоў, мы толькі зрэдку думаем пра тое, што слова заслугоўвае таго, каб стаць падставай тэксту.

[Пераклад на беларускую мову: Е. Волкава]

Літаратура

1. Baczyński, K. K. *Utwory zebrane* / K. K. Baczyński. – Warszawa, 1979.
2. Baczyński, K. K. – URL: <http://baczynski.klp.pl/a-5922.html>. – Дата доступу 6.01.2016
3. Barańczak, S. *Język poetycki Mirona Białoszewskiego a struktura mowy dziecięcej* / S. Barańczak // *Pamiętnik Literacki*. – 1973. – № 4/1. – S. 151–194.
4. Barańczak, S. *Wiersze zebrane* / S. Barańczak. – Kraków, 2007.
5. Beneš, J. *O českých příjmeních* / J. Beneš. – Praha, 1962.
6. Brocki, Z. *Historyjek z życia terminów (i nazw) morskich zbiorok pierwszy. Kot i kotwica* / Z. Brocki. – Gdańsk, 1961.
7. Brocki, Z. *Historyjek z życia terminów (i nazw) morskich zbiorok drugi. Morze na oku* / Z. Brocki. – Gdańsk, 1964.
8. Brocki, Z. *Historyjek z życia terminów (i nazw) morskich zbiorok trzeci. Morze pije rzekę* / Z. Brocki. Gdańsk, 1969.
9. Brocki, Z. *Historyjek z życia terminów (i nazw) morskich zbiorok czwarty. Pontoniakiem nad morze* / Z. Brocki. – Gdańsk, 1973.
10. Brocki, Z. *Historyjek z życia terminów (i nazw) morskich zbiorok piąty. Michałki z kambuza* / Z. Brocki. – Gdańsk, 1978.
11. Brückner, A. *Słownik etymologiczny języka polskiego* / A. Brückner. – Kraków, 1927.
12. Brzozowska, M. *Polskie teksty „etymologiczne”* / M. Brzozowska // *Tekst. Analizy i interpretacje*. – Lublin, 1998. – S. 143–150.
13. *Dobrodružství etymologie. Články Františka Kopečného z prostějovského časopisu Štafeta* / ed. A. Bičan, E. Havlová. – Praha, 2009.
14. Fros, H. *Księga imion i świętych* / H. Fros, F. Sowa. – Kraków, 1997–2007.
15. Fros, H. *Twoje imię. Przewodnik hagiograficzno-onomastyczny* / H. Fros, F. Sowa. – Kraków, 1976.
16. Głowiński, M. *Tuwim w kręgu Norwida* / M. Głowiński // *Pamiętnik Literacki*. – 1961. – № 2/1. – S. 77–89.
17. Novotný, M. *Zákulisí slov* / M. Novotný. – Praha, 2003.
18. Novotný, M. *Zákulisí slov podruhé* / M. Novotný. – Praha, 2004.

19. Novotný, M. *Zákulisí slov do třetice* / M. Novotný. – Praha, 2006.
20. Pajdzińska, A. *Dekompozycja słowa jako środek ekspresji poetyckiej* / A. Pajdzińska // *Poradnik Językowy*. – 2013. – № 5. – S. 5–17.
21. Rospond, S. *Mówią nazwy* / S. Rospond. – Warszawa, 1976.
22. Sobolczyk, P. *Neologizmy Białoszewskiego* / P. Sobolczyk // *Przestrzenie Teorii* 5. – Poznań, 2005. – S. 75–91.
23. Sobotka, P. *Etymologizowanie i etymologia. Od semantyki etymologicznej do etymologii hermeneutycznej* / P. Sobotka. – Warszawa, 2015.
24. Styblík, V. *Tajemství slov* / V. Styblík. – Praha, 2006.
25. Vlajić-Popović, J. *Rečite reči. Od zemlje do neba* / J. Vlajić-Popović. – Beograd, 2013.